

TÜRKİYE'DE TARIM POLİTİKALARINDA DEĞİŞİM

Canan ABAY¹, Emine Olhan², Yaşar Uysal³, Fahri Yavuz⁴, Berna Türkekul⁵

ÖZET

Türkiye'de tarım sektörü, 1990'lı yılların sonuna kadar daha çok yapısal önlemleri içermeyen, kısa vadeli fiyat ağırlıklı destekleme politikası araçları ile yönlendirilmeye çalışılmıştır. Desteklemenin kapsamı ve fiyat düzeyleri, iç ve dış talepteki gelişmelerle yeterince ilişkilendirilmeyerek bazen ekonomik, çoğunlukla da politik kaygılarla belirlenmiştir. Bazı ürünlerin üretimleri, pazar istekleri gözetilmeden teşvik edilmiştir. Bütçe yükü, politikanın etkinliği, hedef kitle seçimi, gelir dağılımında eşitsizlik, piyasa koşullarına karşı duyarsızlık ve taraf olunan anlaşmalardan kaynaklanan yükümlülükler, tarım politikalarında değişimi gündeme getirmiştir. Ancak Türkiye'de 1990'lı yılların sonuna doğru bu değişimin gündeme gelmesi, ülkedeki iç gelişmeler ve bu dinamiklerden kaynaklanan tartışmalar kadar, üyesi olduğu ve birtakım taahhütler altına girdiği Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu, Dünya Ticaret Örgütü ve Avrupa Birliği gibi uluslararası kurum ve organizasyonların politikalarının etkisinin (veya baskısının) bir sonucudur.

Bütçe üzerindeki baskıyı azaltma ve tarım sektöründeki büyümeyi teşvik etme amacına yönelik olarak Dünya Bankasının desteği ile 2000 yılından itibaren uygulanmaya başlayan tarım reformu üç ana unsur içermektedir. Bunlar: (1) Doğrudan gelir desteği, (2) Fiyat ve girdi desteklerinin aşamalı olarak kaldırılması ve (3) Tarımdaki devlet işletmelerinin özelleştirilerek tarım ürünlerinin işlenmesi ve pazarlanmasında hükümet müdahalesinin azaltılmasıdır. Tarım politikalarının reform sürecinde, fiyat, girdi ve kredi desteklerinin kaldırılması ile beraber DGD ödemelerinin toplam tarımsal destekler içindeki payı, 2003 yılı itibariyle %74'lere ulaşmış, tarıma verilen desteklerin aynı yıl itibariyle GSMH içindeki payı %1'ler civarına inmiştir. 2001 yılından bu yana tarımsal destekleme alımları ile girdi sübvansiyonlarını ikame eder durumdaki DGD politikasının, araziye esas alan ödeme biçimiyle tarımsal üretimi etkileme gücü yoktur ve daha çok sosyal yardım niteliğindedir. Bu çerçevede daha çok dış dinamiklerin etkisiyle uygulamaya konulan ve devam edeceği beklenen ekonomik programda tarıma ilişkin olarak belirlenen ve tarımın kamu maliyesinde yarattığı yükün azaltılmasını merkez alan politikaların, yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir. Burada en önemli konu, tam üyelik açısından da bir ön koşul oluşturan Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası'na uyumdur. Bu bağlamda, kırsal kalkınmaya, tarımsal yatırıma, örgütlenmeye, etkin bir araştırma, yayım, tarımsal destek ve kontrol sistemlerine yönelik politika içeriklerinin yeniden belirlenmesi ve serbest ticaret sürecinde tarım sektörünün rekabet edebilir bir yapıya dönüştürülmesi gerekmektedir.

¹ Prof.Dr. E. Ü. Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü, İzmir

² Doç.Dr. A. Ü. Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü, Ankara

³ Doç.Dr. D.E.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, İzmir

⁴ Prof.Dr. A. Ü. Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü, Erzurum

⁵ Araş. Gör. Dr. E. Ü. Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü, İzmir

1. GİRİŞ

Hemen hemen her ülkede tarım stratejik önemi nedeniyle kendi ekonomik yapısına özgü bir tarım politikası ile ülkenin olanakları ölçüsünde desteklenen bir sektördür. Tarım sektöründe uygulanmakta olan politikalarda temel amaç, kaynakların etkin kullanımının sağlanmasına yönelik olarak ekonomik, sosyal, çevresel ve uluslararası gelişmeler boyutunu bütün olarak ele alan, örgütlü, rekabet gücü yüksek, sürdürülebilir bir tarım sektörünün oluşturulmasıdır. Tarım politikasında gıda güvenliği yaklaşımı da dikkate alınarak, artan nüfusun dengeli ve yeterli beslenmesi esastır. Türkiye’de bugüne kadar uygulanan tarım politikaları; sağlanan desteklerin hedef kitleye yeterince yansımaması, belirlenen amaçların gerçekleştirilememesi ve kamu kaynaklarına getirdiği mali yükü gündeme gelmiştir.

Son yıllarda, değişen ülkesel ve uluslararası koşullar tarım sektöründe farklı yaklaşımları ve reform gerekliliğini gündeme getirmiştir. İçinde bulunulan küreselleşme ve Türkiye’nin Avrupa Birliği ile entegrasyon sürecinde tarım sektörü öncelikle geliştirilmesi gereken bir sektör olarak görülmektedir. Bu çalışma ile Türkiye’de tarım politikasındaki değişime etki eden faktörler ile uygulanan politikalar ele alınarak, küresel boyutta rekabet gücü bulunan, kurumsal altyapısı ve politika uygulamaları itibarıyla AB ile uyumlu ve sürdürülebilir bir tarımsal yapı oluşumuna olanak sağlayabilecek öneriler ortaya konulmuştur.

2. TÜRK TARIMINDA POLİTİKA DEĞİŞİMİNE ETKİ EDEN FAKTÖRLER

Türkiye’de tarım sektörü, daha çok yapısal önlemleri içermeyen, kısa vadeli politik konjonktüre endeksli fiyat ağırlıklı destekleme politikası araçları ile yönlendirilmeye çalışılmıştır. Destekleme politikaları; destekleme alımları, girdi, ürün ve kredi sübvansiyonları ve tarım kesimine yönelik diğer sübvansiyonları kapsamaktadır. Fiyat desteği kapsamına alınan bitkisel ürün sayısı, 1970’li yıllarda 20 civarında iken, 1980’li yıllarda piyasa ekonomisi politikalarının etkisiyle 10’a kadar düşmüş, fakat bu rakam 1990’lı yılların başlarında tekrar 20’nin üzerine çıkmıştır (Abay vd., 1995). Girdi sübvansiyonları olarak gübre, tohumluk, yem, tarımsal ilaç, sulama, damızlık hayvan ve suni tohumlamada sürekli olmasa da uygulanmıştır. Ürün bazında verilen süt ve et teşvik primi gibi sübvansiyonlar, hayvancılık sektöründe kesintili olarak uygulanmıştır. Kredi sübvansiyonu ise, genellikle girdi temininde kullanılmış ve piyasa şartlarından daha uygun koşullarda sağlanmıştır.

1999 yılı öncesinde genellikle ürün fiyatlarının dünya fiyatlarıyla uyumsuz olarak belirlenmesi beraberinde dışa karşı korumacılık önlemlerini getirmiştir. Yüksek fiyatlar bir taraftan bütçe olanaklarını zorlamış, diğer taraftan kaynak dağılımı ve tüketici refahını, dolayısıyla da toplumsal refahı olumsuz etkilemiştir. Yüksek fiyatla, dünya piyasalarına ürün arzı mümkün olamayacağından, ihracata da sübvansiyon uygulaması zorunlu hale gelmiştir. İhracatta yaşanan tıkanıklıklar ise sonuçta yine üreticileri etkilemiştir.

Desteklemenin kapsamı ve fiyat düzeyleri, iç ve dış talepteki gelişmelerle yeterince ilişkilendirilmeyerek bazen ekonomik, çoğunlukla da politik kaygılarla belirlenmiştir. Bazı ürünlerin üretimleri, pazar istekleri gözetilmeden teşvik edilmiştir.

Bir taraftan tütün ve çayda olduğu gibi değerlendirilemeyen aşırı stoklar ve ürünlerin imha edilmesi, diğer taraftan da hayvansal ürünler ve yağlı tohumlarda olduğu gibi arz açıkları meydana gelmiştir.

Bütçe yükü, politikanın etkinliği, hedef kitle seçimi, gelir dağılımında eşitsizlik, piyasa koşullarına karşı duyarsızlık, destekleme fiyat kararlarında siyasi tercihlerin etkinliği ve taraf olunan anlaşmalardan kaynaklanan yükümlülükler, tarım politikalarında reformu gündeme getirmiştir. Türkiye’de 1990’lı yılların sonuna doğru tarım politikalarında reform ihtiyacının gündeme gelmesi, ülkedeki iç gelişmeler ve bu dinamiklerden kaynaklanan tartışmalar kadar, üyesi olduğu ve birtakım taahhütler altına girdiği Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu, Dünya Ticaret Örgütü ve Avrupa Birliği gibi uluslararası kurum ve organizasyonların politikalarının etkisinin (veya baskısının) bir sonucudur. Türkiye’de tarım politikalarında reform ihtiyacını doğuran içsel nedenleri; 2000’li yıllara gelinceye kadar destekleme alımları ve girdi sübvansiyonlarının bütçeye önemli bir yük getirmesi, mevcut dış borç yükünün bütçe imkanları açısından destekleme politikaları üzerinde sınırlayıcı bir etki yapması ve Türk tarımının içinde bulunduğu problemler olarak belirtilebilir. Ancak, Türkiye’de “tarım politikalarında reform” başlığı altında köklü politika değişikliklerine gidilmesi, içsel nedenlerin zorlamalarından çok, dış etkilerle olmuştur (Eraktan v.d 2004). Reform sürecinde yeni seçeneklerin belirlenmesinde taraf olunan anlaşmalar çerçevesinde, özellikle Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması ve Avrupa Birliği ile yapılan anlaşmalardan kaynaklanan yükümlülükler kadar özellikle son dönemde Uluslararası Para Fonu (IMF) ile yapılan anlaşmalarda yer alan hususlar daha fazla etkili olmuştur.

Türkiye, 1994 yılında DTÖ Tarım Anlaşması’nı imzalayan ülkelerden birisi olarak Anlaşma’nın getirdiği tarım politikalarında değişiklik taahhütlerine de uyma durumundadır. Bu çerçevede iç destekler, ihracata yapılan yardımlar, ithalatta korumacılık ve tarımın çok işlevliliği gibi bir çok konuda, anlaşmaya imza atan çok sayıda ülke gibi, tarım politikalarında değişikliklere gitmek zorunda kalmıştır.

DTÖ Tarım Anlaşması’nın 20. maddesi, tarım sektöründe Uruguay Turu ile başlayan reform programının devamını hükme bağlamaktadır. “İleri Tarım Müzakereleri” olarak adlandırılan bu süreç, Anlaşma’da belirtildiği üzere, uygulama döneminin bitiminden bir yıl önce, DTÖ Genel Konseyi’nin aldığı karar ile 23-24 Mart 2000 tarihlerinde başlatılmış olup, 2005 yılına kadar sürmesi öngörülmektedir. Belirli bir program dahilinde devam eden tarım müzakereleri tarifeleşme, tarife oranı kotaları, ihracat yapan devlet kuruluşları, özel koruma hükmü, ticaret dışı konular, özel ve lehte muamele hükmü, ihracat sübvansiyonları indirimi, iç destek indirimi gibi konular üzerinde yoğunlaşmaktadır. DTÖ müzakerelerine zemin oluşturacak ve genel tavizleri içerecek bir çerçeve metin 30 Temmuz 2004 tarihinde DTÖ Genel Konseyi toplantısında kabul edilmiştir. Bundan sonra, ayrıntılı nihai anlaşma metninin hazırlanması ve 2005 yılında Hong Kong’da düzenlenecek DTÖ Bakanlar Toplantısı’nda kabul edildikten sonra yürürlüğe konulması öngörülmektedir. Kabul edilen metin, uluslararası ticaretin daha fazla serbestleştirilmesi için temel bir yapıyı oluşturmaktadır. Bu yapının ana hatları:

- Serbest ticareti bozucu nitelikteki tarımsal desteklerin azaltılması,
- Ticarete haksız rekabete neden olan ihracat teşviklerinin, belirlenecek bir süre sonunda kaldırılması,
- İç pazarların korunmasına yönelik gümrük vergilerinin azaltılması,

olarak belirtilebilir. Türkiye Gelişme Yolundaki Ülkeler grubunda yer alması nedeniyle, bu serbestleşme önlemlerini daha az oranda ve daha fazla sürede yapma ayrıcalıklarından yararlanacaktır. (TKB, 2004).

Türkiye'nin üyesi olmak için çaba göstermekte olduğu ve üyelik için uyum çalışmaları yaptığı AB'nin destekleme politikaları, Türk tarım politikaları açısından yönlendirici olmaktadır. Avrupa Birliği'ne tam üyeliği durumunda Türk tarımının Ortak Tarım Politikası'na uyumu ile ilgili hükümler, diğer ülkelerle olduğu gibi Türkiye ve Birlik arasında imzalanacak Katılma Anlaşması ile düzenlenecektir. Bu çerçevede, tarım politikalarının belirlenmesinde Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası'na uyumun göz önüne alınması zorunlu hale gelmiştir.

Bu bağlamda, Türkiye önceliklerini:

- Tarımla ilgili kuruluşların bir çatı altında toplanması, tarım politikalarının tek elden belirlenerek uygulanması, bu amaçla Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'nın (TKB) reorganizasyonu, TKB'nin AB konularında yetişmiş yeterli sayıda elemanla desteklenmesi ve mevcut personelin eğitilmesi
- AB'deki üretici birlikleri benzeri üretici birliklerinin kurulması,
- FEOGA benzeri bir fonun kurulması,
- Müdahale kuruluşlarının belirlenerek geliştirilmesi,
- Türkiye'deki hayvan ve bitki sağlığı koşullarının AB ile karşılıklı ticaret yapılabilecek düzeyde iyileştirilmesi,
- Tarım işletmelerinin optimal büyüklüğe kavuşturulması

olarak bildirmiştir (Eraktan, 2001):

Tarımda yaşanan sorunların çözülememesi ve 1990'lı yılların sonuna doğru ekonomide yaşanan sorunlar sonucunda tarım sektörü IMF ile imzalanan Stand-by Anlaşmalarında yer almıştır. 2000-2003 yıllarını kapsayan İstikrar Programı'nın içeriğini belirleyen 9. Aralık.1999 tarihli Niyet Mektubu'nda 'Yapısal Reform' başlığı altında 57. Hükümet, "... kamu sektörüne ilişkin faiz ödemelerinin yükünü düşürmeyi, şeffaflığı ve ekonomik etkinliği artırmayı ve kamu sektörünün vukuu muhtemel yükümlülüklerini azaltmayı" hedeflediğini ve bu hedefe ulaşmak amacıyla öncelikle, tarım reformu, sosyal güvenlik reformu, kamu mali yönetimi ile şeffaflık ve vergi politikası ve idaresi olmak üzere dört alanda yoğunlaşacağını belirtmiştir (Türkekel, 2004). Öncelikli bu dört alan içinde üretimle ilgili sektörün tarım olduğu görülmektedir. Tarımda desteklerin kaldırılarak piyasa ekonomisi koşullarının geçerli sayılmasıyla kamu kaynakları üzerindeki baskının azaltılması, tarımsal politikalarının uluslararası pazara göre biçimlendirilmesi, yeni sanayi ürünlerine pazar açılması, tarımsal nüfusun azaltılması, tarımdaki istihdamın azaltılması hedeflenmiştir.

Buna göre reform programının amacı mevcut fiyat destekleme politikalarını aşama aşama kaldırmak ve fakir çiftçileri hedef alan doğrudan gelir desteği sistemi ile değiştirmek olarak belirtilmiştir.

Bu paralelde VIII. BYKP'nda da, ürün fiyatlarının doğrudan müdahale yerine üretimin piyasa koşullarında talebe uygun olarak yönlendirilmesini sağlayacak politika araçlarının devreye sokularak, üretici gelir düzeyinin yükseltilmesi ve istikrarı esas alınmıştır.

3. TARIMSAL DESTEKLEME POLİTİKALARINDAKİ MEVCUT DURUM

2000'li yıllara kadar uygulanan tarım politikalarının, girdi sübvansiyonu ve fiyat desteği şeklinde olmasının sonucu olarak, hem istenen düzeyde tarım sektörünü başarıya götürememesi hem de bütçeye ağır yükler getirmesi, uluslararası kuruluşların da baskısı ile son yıllarda tarım sektöründe özellikle destekleme sistemlerinin değiştirilmesine yönelik birçok yeni uygulama hayata geçirilmiştir. Bu değişimde Tarım Reformu Uygulama Projesi (Agriculture Reform Implementation Project, ARIP) temel rolü oynamaktadır.

ARIP, Türkiye'nin gündemine Dünya Bankası ile yapılan anlaşma çerçevesinde 2000 yılında girmiştir. Bütçe üzerindeki baskıyı azaltma ve tarım sektöründeki büyümeyi teşvik etme amacına yönelik tarım reformu üç ana unsur içermektedir. Bunlar: (1) Doğrudan gelir desteği, (2) Fiyat ve girdi desteklerinin aşamalı olarak kaldırılması ve (3) Tarımdaki devlet işletmelerinin özelleştirilerek tarım ürünlerinin işlenmesi ve pazarlanmasında hükümet müdahalesinin azaltılmasıdır (IBRD, 2003). Bu çerçevede, fiyat, gübre ve kredi gibi desteklerin kaldırılarak DGD'nin bu desteklerin yerine ikame edilmesi, üretim fazlasının olduğu alanlardan alternatif üretim sahalarına geçişin desteklenmesi ve Tarım Satış Kooperatifleri Birliklerinin (TSKB) üye hizmetlerinin yeniden yapılandırılması amaçlanmaktadır. Projenin uygulanması için gerekli finansmanı sağlamak amacıyla, Dünya Bankasından, 2001 yılında, 600 milyon ABD dolar tutarında kredi sağlanmıştır (Hazine Müsteşarlığı, 2004). Projenin 2004 yılında yapılan orta dönem gözden geçirme çalışmaları sonucunda projeye yeni bileşenler eklenmiş ve 2006 yılı sonuna kadar uzatılmasına karar verilmiştir. Aşağıda, 2000 yılından itibaren destekleme politikalarındaki değişiklikler ve uygulamada olan destekleme politikaları açıklanmıştır.

3.1 Fiyatlar ve Alım Yoluyla Destekleme

5 Nisan 1994 kararları ile her türlü masrafı devlete ait olan destekleme alımlarının kapsamı hububat, şekerpancarı, haşhaş ve tütün olmak üzere dört ürün grubu ile sınırlandırılmıştır. 1994 yılından 2002 yılına kadar destekleme kapsamında bir değişim olmamıştır. Daha sonra sınırlı miktarlarda hububat alımları sürdürülmüştür. Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. tümüyle özelleştirilmediği için şeker pancarı alımları devam etmekte, TEKEL eliyle bir şekilde tütün alımları da yapılmaktadır. Ancak geçmişteki destekleme alımları yoluyla tarım piyasalarının etkilenmesi ve tarımsal üretimin teşviki uygulamasına son verilmiştir.

3.2. Girdi Desteği

Girdi desteği başta gübre olmak üzere, tohumluk, aşılı meyve fidanı, mücadele ilacı, sulama suyu, su pompalarında kullanılan elektiriğe düşük tarife saptanması gibi uygulamalardır.

- Kredi Desteği: 9 aralık 1999 tarihli IMF Niyet Mektubunda verilen taahhütler çerçevesinde 2000 yılından sonra tarımsal kredilerde faiz oranları devlet tahvillerinin faiz oranları ile bağlantılı kılınmıştır. Ancak tarım kesiminde karşılaşılan kredi kullanımına ilişkin sorunlar yeniden kredi desteğini zorunlu kıldığından, 2004/6840 sayılı Tarımsal retim Geliştirilmesine Yönelik Düşük Faizli Yatırım ve İşletme Kredisi Kullandırılmasına İlişkin Bakanlar Kurulu Kararı (BKK) (26.02.2004 tarih ve 25385 sayılı RG) ile tarımda düşük faizli krediler tekrar uygulanmaya başlanmıştır.

- Tarım sektöründe üreticilerin üretime yönelik ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla TCZB ve TKK'nce düşük faizli işletme kredisi kullandırılmasına başlanmıştır. Kredi kullanımına ilişkin usul, esas ve kıstaslara uygun olmak koşuluyla 31.12.2004 tarihine kadar, azami 12 ay vadeli, %25 faiz oranı ile işletme kredisi kullandırılmıştır. Bu kapsamda bir gerçek ve/veya tüzel kişiye azami 250 Milyar TL'na kadar kredi aılabilmetedir.

- Gübre Desteği: Türkiye'de birim alana gübre tüketiminin istenen düzeye gelmediği gerekçesiyle 1970'li yılların sonlarında başlayan gübre desteklemesi, yöntem ve destekleme miktarındaki değişikliklerle 2001 yılına kadar devam ettirilmiştir. 2001/2960 sayılı BKK (21.09.2001 tarih ve 24530 sayılı RG) ile gübre desteklemesine son verilmiştir.

- Zirai Mücadele ve Veteriner İlaçları Desteği: 1987 yılında başlatılan bitki ve hayvan hastalık ve zararlılarına karşı kullanılan tarımsal ilaçların desteklenmesine ekonomik istikrar programı nedeniyle 2001/3488 sayılı BKK ile (31.12.2001 tarih ve 24627 sayılı RG) son verilmiştir.

- Tohum-Fidan Desteği: 1985 yılından itibaren, sertifikalı tohum destekleme kapsamına alınmış ve daha sonra bu kapsama sertifikalı fidan da dahil edilmiştir. Uygulamada tohum ve fidan üreticisi kuruluşlara belirlenen tohum cinslerinde kg başına veya fidan başına destekleme yapılmıştır. Bu uygulamaya da 2001/3488 sayılı BKK ile (31.12.2001 tarih ve 24627 sayılı RG) son verilmiştir.

- Sulama Desteği: Türkiye'de büyük ölçekli sulama yatırımları Devlet Su İşleri (DSİ) tarafından yapılmakta ve yatırım masrafları için suyu kullananlardan katılım payı alınmaktadır. Tesislerin işletilmesi için gerekli bakım ve onarım giderleri de DSİ tarafından karşılanmaktadır. DSİ Kuruluş Kanununa göre üreticiler sulama suyuna, sulama ve kurutma, işletme-bakım, yıllık ücret tarifeleri adında ücret ödemektedirler. Ancak bu ücret, maliyetin altında olup, bu yolla tarımda sulama subvanse edilmektedir. İlgili yasa gereğince, Türkiye'de bütün su hakları bazı istisnalar dışında devlete verilmiştir. Çiftçiler kamu ve özel sulama şebekelerinden gelen su için ücret dememektedirler. Sulanan alanlarda üretim yapan üreticiler işletme ve bakım masrafları karşılığı belirli bir katkıda bulunmaktadırlar (Yeni ve Dölekoğlu, 2003).

- Elektrik Desteği: Tarımsal sulama için kullanılan elektrik fiyatları da indirimli tarifeden belirlenmektedir. 25.12.1997 tarihinden sonra kültür balıkçılığı ve kümes

hayvanları çiftliklerinde kullanılan elektrikte de indirimli tarife uygulanmıştır. Ancak 31.12.2001 tarihinde tarımda uygulanan indirimli elektrik tarifesine de son verilmiştir(Yeni ve Dölekoğlu, 2003).

- Mazot Desteği: 2003/5514 sayılı BKK (2.5.2003 tarih 25096 sayılı RG) esas alınarak hazırlanan “Tarımsal Faaliyette Kullanılan Mazot İçin Çiftçilere Destekleme Ödemesi Yapılmasına İlişkin BKK Uygulama Tebliği (Tebliğ No:2003/17) ile mazot destekleme miktarı, çiftçi kayıt sistemine kayıt yaptırılmış tarım arazisi için dekar başına 3.9 milyon TL olarak belirlenmiştir. Ancak bu desteği, uygulama biçimiyle Doğrudan Gelir Desteği olarak ta değerlendirmek mümkündür.

3.3. Teşvikler

- Süt Teşvikleri: 3 Mayıs 1987 tarihinden beri belirli özelliklere sahip süt işleme tesislerine teslim edilen beher litre süt için teşvik primleri ödenmektedir. Süt teşvik primleri zaman içerisinde artırılmış ancak 2001/3488 sayılı BKK ile (31.12.2001 tarih ve 24627 sayılı RG) 87/11706 Sayılı BKK ile belirlenen süt teşvik primi uygulamasına son verilmiştir. Öte yandan 2001/3170 sayılı BKK ile daha önce ilan edilmiş olan 2000/467 Sayılı Hayvancılığın Desteklenmesi Hakkındaki Karar'ın 2. maddesine (e) bendi eklenerek süt teşvik primi desteklemesine tekrar başlanmıştır.

- Et Teşvikleri: 18.4.1990 tarihli Yüksek Planlama Kurulunun Kararı ile Et Balık Kurumu (EBK) Kombinaları ve 2687 sayılı Kanuna göre kurulmuş özel sektör kombinalarında ve kanatlı hayvan mezbahalarında kestirilen hayvanlardan elde edilen beyaz ve kırmızı et için teşvik primi uygulamasına başlanmış ancak bu uygulamaya, Ocak 1995'te son verilmiştir. Son yıllarda yem fiyatlarının yüksek olması, et alım fiyatlarının düşük kalması, kredi faizlerinin yüksekliği, hayvan pazarları ile kombina ve mezbahaları ruhsatlandırma ile etkinliğinin tam olarak kazandırılmaması ve en önemlisi kaçak hayvan ve et girişlerinin etkin olarak önlenememesi besicilik yapan yetiştiricileri zor durumda bırakmıştır. Tüm bu nedenlerden dolayı et teşvik primi tekrar 2004 yılının ikinci yarısında gündeme gelmiştir (TKB, 2004). Bakanlık tarafından ruhsatlandırılan kombina ve mezbahalarda kesimin teşvik edilmesi ve buralarda kesilen hayvan sayılarının artırılması ile sağlıklı ve güvenilir ürünler elde edilmesini amaçlayan 2004/21 sayılı Hayvancılığın Desteklenmesi Hakkında Bakanlar Kurulu Kararında Değişiklik Yapılmasına Dair Karara ait Uygulama Tebliği yayınlanmıştır.

3.4. Tazminatlar

- Tütünde Kota ve Çayda Budama Tazminatı: Türkiye'de üretim fazlası olan tütün ve çayda üretim planlaması ve kaliteyi artırma amaçlanmaktadır. Bu kapsamda 93/5096 sayılı BKK ile (15.12.1993 tarihli ve 21789 sayılı RG) çayda budama tazminatı (çay bahçesinin 1/5'i oranında budamayı öngören 5 yıl süreli proje daha sonra 10 yıla uzatılmıştır) ve 93/4988 Sayılı BKK ile (26.11.1993 tarih ve 23888 sayılı RG) tütünde kota tazminatı uygulaması başlatılmıştır. Tütünde kota ve çayda budama zorunlu hale getirilmiş ve uygulamadan doğacak üretici zararlarını telafi etmek amacıyla tazminat ödemesi yapılmış ve başarılı sonuçlar da alınmıştır. Genelde çay bahçelerinin her yıl 1/5'inin budanması esasına dayanan ve 1993-2003

yıllarını kapsayan uygulamaya yönelik son düzenleme 2001/2493 sayılı BKK'nın 21.06.2001 tarih ve 24439 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanması olmuştur. Buna göre 1994 yılında ruhsata bağlanmış olan 767.800 dekar alandan elde edilen çay yaprağı baz alınmış (ortalama verim 1000 kg/da olarak kabul edilmiş) ve bunun 1/5'inin %70'i dikkate alınmıştır.

- Tütünde 1993 yılında başlatılan kota uygulaması baskılarla 1997 yılında kaldırılmış ve üretim tekrar artmıştır. Stoklanan tütünlerin değerlendirilememesi ve destekleme uğruna bütçeye önemli yük oluşturması kamuoyunda hep tartışılmış ve bu durum tütün piyasasının yeniden düzenlenmesini gündeme getirmiştir. Ekonomik İstikrar Programı'nın yapısal önlemler kapsamında ve bunun yeniden düzenlenmesiyle oluşturulan Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı'nın da acil yasal önlemleri arasında belirtilen Tütün Yasası çıkarılmıştır (09.01.2002 tarih ve 24635 sayılı RG). Yasa tütün piyasasının serbestleştirilmesi ve Türk tütün üreticilerinin dünya tütün üreticileri ile rekabet edebilecek bir düzeye getirilmesini öngörmektedir.

- Fındıkta Söküm Masrafı ve Gelir Farkı Ödemesi: Fındık üretiminin sınırlandırılması amacıyla, fındık alanlarını kontrol altına almak için 13 ilde fındık üretimine izin verilmiştir. Belirlenen alanların dışında kalan fındık bahçelerinin sökülmesi ve söküm masraflarının karşılanması şeklinde uygulanmaktadır. Aynı zamanda "Alternatif Ürün Projesi" kapsamında söküm yapılan fındık alanlarında önerilen alternatif ürünleri eken üreticilere gelir kaybını telafi etmek amacıyla ödeme yapılmaktadır.

- Doğal Afet Ödemeleri: Ülkede meydana gelen doğal afetlerden zarar gören üreticilere 5254 sayılı Yasa gereğince borç erteleme, hayvan temini ve tohumluk yardımı gibi yardımlar yapılmıştır. 5254 Sayılı yasa iptal edilerek yerine 2090 sayılı Yasa konulmuş, ancak Yasanın fonunun iptal edilmesi ile 2090 sayılı Yasa da işlevini yitirmiştir (ZMO 2004).

3.5 Prim Ödemeleri

Prim ödemesi ilk kez 1993 yılında kütlü pamukta başlatılmıştır. Ancak, bütçe sorunları ve tarım sektöründe veri kaydının tam olmaması nedeniyle uygulamaya son verilmiştir. Prim sistemi 1998 yılından sonra pamukta düzenli olarak uygulanmaya başlanmıştır. Destekleme politikalarındaki değişiklik ve yeniden yapılanma sonucu 2001 yılından itibaren yalnızca ülkenin bitkisel ham yağ açığı dikkate alınarak prim ödemeleri yağlık bitkiler ve kütlü pamuğa yapılmaktadır. 2004 yılında, bu uygulamaya mısır da dahil edilmiştir. Prim ödemelerinde, ilgili üründe üreticinin eline geçmesi gereken hedef fiyat ile dünya fiyatlarını temsil eden fiyat göz önüne alınarak, bulunan fiyat farkının üreticilere prim olarak ödenmesi esas alınmaktadır. Prim ödemelerinin, üretim miktarı ve ekim alanlarında istenen artışı sağlamadığı, buna karşılık üretim miktarının belirli düzeyde tutulmasında, üretimin kayıt altına alınmasında ve üreticilerin gelir seviyelerinin korunmasında etkili olduğu görülmektedir (TKB, 2004). Prim ödemeleri incelendiğinde iki husus öne çıkmaktadır. Birincisi, prim ödemelerinin giderek azalması, ikincisi ise ödemelerin üç yıla yayılarak gecikmeli ödenmesidir (Hazine Müsteşarlığı, 2004).

3.6 Alternatif Ürün Destekleri

Ülkede üretim fazlalığı bulunan ürünlerden tütün, şekerpancarı ve fındık ekim alanlarının daraltılması ve daraltılan alanlarda da ülkenin üretim açığı olan mısır, ayçiçeği, soya, yem bitkileri ve kırmızı mercimek gibi ürünleri yetiştiren üreticilere alternatif ürünlere geçiş desteği yapılmaktadır.

▪ Fındık Alanlarının Sınırlandırılması: Alternatif ürün projesi ile belirlenen 13 ilin (Artvin, Düzce, Giresun, Kastamonu, Kocaeli, Ordu, Rize, Sakarya, Samsun, Sinop, Trabzon, Zonguldak, Bartın) bazı ilçelerinde fındık üretimine izin verilmekte, bu alanın dışında kalan fındık bahçelerinin sökülmesi ve yerine alternatif ürünlerin yetiştirilmesi amaçlanmaktadır. Bu kapsamda 2001/2218 sayılı “Fındık Alanlarının Tespitine ve Sökülen Fındık Bahçeleriyle Birlikte Yerine Alternatif Ürün Yetiştireceklerin Desteklenmesine Dair Karar” (24.04.2001 tarih ve 24382 sayılı RG) çıkartılmıştır. Kararda belirlenen alanlar dışında kalan fındık bahçelerinin söküleceği ve söküm masraflarının karşılanacağı belirtilmektedir. 2001/3438 sayılı BKK ile yürürlüğe giren (11.01.2002 tarih ve 24637 sayılı RG) “Fındık Yerine Alternatif ürün Yetiştirmeyi Tercih Eden Üreticilerin Desteklenmesine Dair Esas ve Usuller Hakkındaki Yönetmelik” ile konuya ilişkin ayrıntılar düzenlenmiş ve destekleme ödemeleri, söküm, girdi, bakım ve hasat ödemeleri şeklinde sınıflandırılmıştır.

▪ Tütün Üretimine Sınırlandırılması: Üretim fazlalığı olan tütünün ekim alanlarının daraltılmasına yönelik olarak 2001/2705 sayılı BKK (13.07.2001 tarih ve 24461 sayılı RG) ile tütün üretiminden vazgeçip alternatif ürün yetiştiren üreticilerin desteklenmesi amaçlanmıştır. Karar’a göre tütün yerine önerilen alternatif ürünü yetiştiren üreticilere bir yıllık girdi masrafları ile bakım ve hasat masraflarının karşılanması amacıyla bir yıllık net gelir farkı ödemesinin yapılması öngörülmektedir. Belirtilen destek ödemesi bir kereye mahsus olup, finansmanı uluslararası kuruluşlardan sağlanacaktır. Bu konudaki son Tebliğ olan 2003/15 sayılı Tebliğde (14.05.2003 tarih ve 25108 sayılı RG) de üretim alanının daraltılması ve dolayısıyla ödeme yapılacak illerin Adıyaman, Bingöl, Batman, Bitlis, Diyarbakır, Hakkari, Malatya, Mardin, Muş, Siirt ve Van olarak sınırlandırılması öngörülmüştür. Bu iller kapsamında faaliyet gösteren tütün üreticilerinden alternatif ürün yetiştirmeyi tercih eden ve daha önce alternatif ürün yetiştiriciliği desteklenmesinden faydalanmayan üreticilere ödeme yapılacağı belirtilmektedir. 2004/10 Sayılı BKK (9.03.2004 tarih ve 25397 sayılı RG) ile uygulama 2004 yılı için de devam ettirilmiştir.

▪ Şeker Pancarı Üretimine Sınırlandırılması: Türkiye şeker piyasası 4634 Sayılı Şeker Yasası’nın çıkartılmasına kadar (19.04.2001 tarih 24378 sayılı RG) kamu tarafından yönlendirilmiştir. Bu nedenle destekleme alımlarına konu olmuş ve Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi (TŞFAŞ) aracılığı ile üreticisi fiyat politikalarından yararlandırılmıştır. Yasa ile izlenen genel politika, destekleme alımlarının devlet hazinesine getirmiş olduğu mali yükün azaltılması amacıyla üretimin tüketime göre planlanması ve böylece üretim fazlalığından kaynaklanan görev zararlarından vazgeçilmesi yönündedir. Bu anlamda Şeker Yasasının getirdiği düzenlemelerden, belirli kotaya sahip şeker şirketlerinin kotalarına göre üreticilerle sözleşme yapacağı dikkate alındığında doğal olarak alan sınırlaması da gerçekleşecektir.

Şekerpancarında yaklaşık 100.000 dekar alanın üretim dışı bırakılması amaçlanmaktadır⁶. Şeker pancarı üretiminin ve ekim alanı sınırlamasının doğuracağı gelir kaybının telafisi amacıyla şekerpancarı yerine alternatif ürün olarak mısır, ayçiçeği, soya fasulyesi ve yem bitkisi önerilmektedir. Bu amaç doğrultusunda alternatif ürün ekimi yapan üreticilere 2003/5912 sayılı BKK (14.05.2003 tarihli ve 25108 sayılı RG) ile bir defaya mahsus olmak üzere telafi edici ödeme yapılması öngörülmektedir. Nitekim 2003/14 sayılı uygulama Tebliği (14.05.2003 tarih ve 25108 RG) ile, kapsama giren üreticilere 2003 yılı şekerpancarı üretimi kotalarının daralmasıyla oluşacak alanlarda alternatif ürün olarak mısır ekenlere 132 milyon TL/dekar, ayçiçeği ekenlere 126 milyon TL/dekar, soya fasulyesi ekimi yapanlara 116 milyon TL/dekar ve yem bitkisi ekimi yapanlara ise 94 milyon TL/dekar ödeme yapılması öngörülmektedir.

3.7 Hayvancılık Teşvikleri

Tarım politikalarında reform kapsamındaki bir diğer düzenleme de ülke hayvancılığının geliştirilmesine yönelik olarak 2000/467 sayılı "Hayvancılığın Desteklenmesi Hakkında BKK"dır (10.05.2000 tarihli ve 24045 sayılı RG). Uygulama beş yıllık olup 2000-2004 yılları arasında kapsamaktadır. Kararname yem bitkileri üretiminin teşviki, belgeli damızlık sığırların teşviki, suni tohumlama teşviki, yeni kurulacak suni tohumlama ekiplerinin teşviki gibi konuları düzenlemektedir. 2000/467 sayılı Karar kapsamında yer alan destekleme politikası araçlarının başlıcaları şu şekilde özetlenebilir.

- Yem bitkileri üretim projelerinin nakliye, ilaç ve gübre bedelleri hariç, çok yıllık yem bitkileri ekilişlerinde birinci yıl yatırım giderleri ve uygun görülen işletme giderlerinin %35'i, ekiliş alanları ile uyumlu alet ve makina alım giderlerinin %30' u, tek yıllık yem bitkilerinde ise uygun görülen işletme giderlerinin ve ekiliş alanları ile uyumlu alet ve makina alım giderlerinin %20' si doğrudan üreticilere ödenir.
- 2000/1464 sayılı BKK ile (25.11.2000 tarih ve 24241 sayılı RG) 2000/467 sayılı BKK'nda yapılan değişiklikle besi hayvanı ve kaba yem için de destekleme kararı alınmış olup, erkek besi hayvanı başına (en az 5 en fazla 50 baş için) ve kullanılan kaba yem miktarına bağlı olarak üreticiye Bakanlıkça belirlenen miktarlarda doğrudan destekleme yapılması öngörülmüştür. Ancak bu desteklemeden her hayvancılık işletmesi bir kez yararlanması koşulu ile destekleme 31.12.2000 tarihine kadar devam ettirilmiştir.
- 5 yıllık süre içerisinde toplam 100 bin başı geçmemek koşulu ile yurt içinde çiftçi veya TİGEM tarafından yetiştirilen ve TKB tarafından damızlık belgesi veya sertifika verilmiş kültür ırkı damızlık gebe düveleri satın alan üreticilere hayvan fiyatının %30'u, saf ırk sertifikasına sahip kültür ırkı süt sığırları için ise bu fiyatın %15'inin doğrudan ödenmesi kararı alınmıştır (2000/467 Sayılı BKK).

⁶ Ülkede şekerpancarı ekim alanlarının daraltılacağı iller; Adana, Afyon, Aydın, Balıkesir, Denizli, Eskişehir, Hatay, Kırşehir, Konya, Manisa, Niğde, Tokat, Ankara, Bilecik, Çankırı, Çorum, Kırıkkale, Kütahya, Yozgat, Burdur, Çanakkale, Isparta, İzmir, Bursa, Muğla, Edirne İstanbul, Kırklareli, Tekirdağ, Antalya, Kahramanmaraş, Kilis ve Osmaniye olup zamanla diğer illerin de sınırlandırma kapsamına alınması planlanmaktadır (Sayın 2003).

- 5 yıl içerisinde 10 milyon başı geçmemek kaydıyla suni tohumlama yaptıran yetiştiricilere 2000/467 sayılı BKK'na dayanılarak 2003/16 sayılı Tebliğ ile kalkınmada öncelikli illerde ve işletmelerde suni tohumlama bedelinin %50'sinin, diğer illerde ise %25'inin teşvik primi olarak ödenmesi kararlaştırılmıştır.
- 2000/467 sayılı BKK gereğince, gerçek ve tüzel kişi ve kuruluşlarca yeni kurulacak suni tohumlama ekiplerinin demirbaş malzeme bedellerinin kalkınmada öncelikli illerde %50 si, diğer illerde %25 i teşvik primi olarak ödenir.
- 2000/467 sayılı BKK'nın 2003/16 Sayılı Uygulama Esasları Tebliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair 2004/7 Tebliğe (28.02.2004 tarih ve 25387 sayılı RG) göre soy kütüğüne kayıtlı sığırlardan suni tohumlama sonucu doğan buzağılara 2004 yılı için 60 milyon TL ve önsoy kütüğüne kayıtlı sığırlardan suni tohumlama sonucu doğan buzağılara 2004 yılı için 30 milyon TL teşvik primi ödemesi yapılır.
- 2000/467 sayılı BKK'nın 2004/13 Sayılı Uygulama Esasları Tebliğinde Değişiklik Yapılması Hakkında Tebliğ (01.04.2004 tarih ve 25420 sayılı RG) ile 2004 yılı için hastalıklardan arı işletmeler de hayvan başına ödenecek tutar 40 milyon TL olarak belirlenmiştir. Destekleme sadece Edirne, Kırklareli, Tekirdağ illeri ile İstanbul ve Çanakkale illerinin Avrupa yakasında kurulu bulunan süt hayvancılığı işletmelerinde uygulanacaktır. Daha sonraki yıllar da destekleme için yeni uygulama bölgeleri Bakanlıkça belirlenecektir. Desteklemeden faydalanabilmek için son iki yılda Brucelloz ve son bir yılda tuberküloz hastalıklarının işletmede görülmemiş olması ve işletmelerdeki sütün çift cidarlı kazan, pastörizatör veya UHT sistemine sahip, süt ürünleri imal eden süt işleme tesislerine satıldığıının belgelenmesi şartı aranmaktadır.
- 2004/13 sayılı Tebliğ ile "Hastalıktan Ari" sertifikası alan işletmelerden elde edilen beher litre süt için ayrıca %50 oranında ilave süt teşvik primi ödenmesi karara bağlanmıştır (01.04.2004 tarih ve 25420 sayılı RG).
- 2000/467 sayılı BKK'nda Değişiklik Yapılmasına Dair 15.10.2001 tarihli ve 2001/3170 sayılı BKK (14.11.2001 tarih ve 24583 sayılı RG) ile çift cidarlı kazana, pastörizatör veya UHT sistemine sahip, süt ürünleri imal eden süt işleme tesislerine süt satan üreticilere, beher litre süt için 20 bin TL süt desteklemesi ödenmesi kararı alınmıştır. Aynı vasıftaki süt işleme tesislerine süt satan soy kütüğüne kayıtlı işletmelere beher litre süt için 40 000 TL süt teşvik primi ödenmesi kararlaştırılmıştır.
- Bakanlıkça üretim izni verilmiş işletmelerden o yıla ait üretim sezonu boyunca ana arı satın alarak kullanan üreticilere ana arı başına doğrudan destekleme ödemesi yapılmaktadır. 2003/16 sayılı uygulama Esasları Tebliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Tebliğe (2004/7) (28.02.2004 tarih 25387 sayılı RG) göre 2004 yılı için ana arı başına 5 milyon TL, desteklemeden yararlanacak arıcının Arı Yetiştiricileri Birliği üyesi olması halinde ise bu destek ana arı başına 10 milyon TL dir.
- 2000/467 sayılı BKK nın 2003/16 Sayılı Uygulama Esasları Tebliği ile Su Ürünleri Yetiştiricilik Belgesine sahip olan alabalık, çipura ve levrek yetiştiricilerine destekleme ödemesi yapılmaktadır. 2000/467 Sayılı BKK nın 2004/13 sayılı "2003/16 sayılı Uygulama Esasları Tebliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Tebliğ" (01.04.2004

tarih ve 25420 sayılı RG) ile 2004 yılı için su ürünleri desteklemeleri çipura, levrek ve alabalık için 400 bin TL/kg olarak belirlenmiştir.

3.8. Tarım Ürünleri İthalatında Korumalar

Tarım üreticisinin veya tarımsal üretimin dış ülkelerden gelecek rekabete karşı korunabilmesi ve üreticinin teşviki için devlet gelirlerinden fedakarlık edilerek gümrüksüz ilaç hammaddesi veya geçmişte olduğu gibi gümrüksüz damızlık hayvan ithalatı söz konusu olmuştur (Eraktan 2001). Ayrıca tarım üreticisinin korunması amacıyla DTÖ kurallarıyla sınırlı olmakla beraber, dışardan gelecek rekabetin azaltılması ve yerli üreticinin korunması için yüksek gümrük vergileri uygulanmakta, dünya piyasalarındaki değişiklikler çerçevesinde (DTÖ kurallarının izin verdiği ölçüde) ithalat vergilerinde değişiklik yapılmaktadır.

3.9. İhracat Destekleri

Türkiye’de tarım ürünleri ihracatına yönelik teşvikler ürün bazında yapılan ve işletmelere yönelik verilen teşvikler olarak iki grupta sınıflandırılabilir. Ürün bazında verilen ihracat teşvikleri 2003/1sayılı Tebliğ ile (14.4.2003 tarih ve 25079 sayılı RG) işlenmemiş ürünlerde (elmada 40 Dolar/ton, yumurtada 6 Dolar/1000 adet gibi) ve ağırlıklı olarak da işlenmiş tarım ürünlerinde (bal, jöle, reçel, zeytinyağı, konserve edilmiş balıklar gibi) uygulanmaktadır. İşletmelere yönelik yardımlar ise; uluslar arası nitelikteki yurt içi ihtisas fuarlarının desteklenmesi, çevre maliyetlerinin desteklenmesi, pazar araştırması desteği, yurtdışında ofis, mağaza açma, işletme ve marka tanıtım faaliyetlerinin desteklenmesi, patent, faydalı model belgesi ve endüstriyel tasarım tescilli harcamalarının desteklenmesi, araştırma geliştirme, istihdam yardımı, ihracat, ihracat sayılan satış ve teslimler ile döviz kazandırıcı hizmet ve faaliyetlerde vergi, resim ve harç istisnası, eğitim yardımı, Türk ürünlerinin yurt dışında markalaşması ve yurt dışında milli ve bireysel düzeyde gerçekleştirilen fuar katılımlarının desteklenmesi çerçevesinde yapılmaktadır (Mert, 2004).

3.10 Doğrudan Gelir Desteği

Tarımda yeniden yapılanma sürecinde, geleneksel desteklemelerin kaldırılması ile meydana gelen boşluğun DGD uygulamaları ile doldurulması amaçlanmıştır. Bu amaçla “Hedef Çiftçilere Pilot Bölgelerde Doğrudan Gelir Desteği Yapılması ve Kayıt Sisteminin Oluşturulması Projesi” 2000/267 sayılı BKK (14.3.2000 tarih ve 23993 sayılı RG) ve 2000/14 nolu TKB Uygulama Tebliği (4.4.2000 tarih ve 24010 sayılı RG) ile uygulamaya konmuştur. Proje Ankara Polatlı ilçesi, Antalya Manavgat ve Serik ilçeleri, Adıyaman Merkez ve Kahta ilçeleri ile Trabzon Akçabat ve Sürmene ilçelerini kapsamıştır. Uygulamada ödeme miktarı dekar başına 5 Dolar olup, ödemeler için üst sınır (aynı isme tapulu veya aynı kişi tarafından işletilen alan olarak) 199 dekar, alt sınır ise 500 m² olarak belirlenmiştir.

Pilot uygulamadan sağlanacak verilerin değerlendirilmesinden hareketle Türkiye geneli için bir kayıt sisteminin oluşturulması hedeflenmiştir. Bu nedenle ülke genelindeki uygulamada üretici, tarımsal işletme tipi, üretim deseni, arazi bilgileri, hayvan varlığı, araç varlığı gibi bir çok konuyu kapsayan kapsamlı bir çiftçi kayıt

formu hazırlanmış ve DGD den yararlanmak isteyen üreticilerden bu bilgiler istenmiştir.

Pilot proje uygulamasından sonra 2001 yılında tarım üreticilerine DGD ödemesi yapılması ve çiftçi kayıt sisteminin oluşturulmasına ilişkin 12.12.2000 tarih ve 2000/2172 sayılı BKK (03.04.2001 tarih ve 24362 sayılı RG) ve DGD ödemelerine ilişkin 2001/15 nolu Uygulama Tebliği (21.06.2001 tarih ve 24439 sayılı RG) yürürlüğe girmiştir. Söz konusu Uygulama Tebliği gereğince tarım arazileri üzerinde fiilen tarımsal üretim kaynaklarını kullanarak bitkisel üretim yapan çiftçilere istedikleri tarım arazilerinin büyüklüğü dikkate alınarak 200 dekara kadar olan (200 dekar dahil) dekar başına 10.milyon TL DGD ödemesi yapılmıştır.

DGD'nin ülke genelinde uygulanmasının devamını öngören ve 2002 yılını kapsayan ikinci düzenleme ise 2002/4165 sayılı BKK (14.06.2002 tarih ve 24785 sayılı RG) ve buna ilişkin düzenlenmiş olan 2002/41 Nolu TKB ve Hazine Müsteşarlığı Uygulama Tebliği (31.07.2002 tarih ve 24832 sayılı RG) olmuştur. Bu düzenleme temelde 2001 yılı için çıkartılmış olan 2000/2712 sayılı BKK (03.04.2001 tarih ve 24362 sayılı RG) ve buna ilişkin 2001/15 nolu Uygulama Tebliği ile aynı konuları ele almaktadır. Yalnız burada farklı olarak çiftçi tanımlamasında 78 yaş üst sınırı aranmış ve destekleme ödemesi miktarı dekara 13.5 milyon TL ye çıkarılmıştır. Başka bir değişiklik de DGD ödemesi yapılacak arazi büyüklüğünün 200 dekardan 500 dekara çıkartılmasıdır.

2003 yılındaki gelişmeler DGD ve Çiftçi Kayıt Sistemi uygulamalarının devamı yönündedir. 2003 yılı için 2002/4165 sayılı BKK nın 4. maddesine dayanarak 2003/13 nolu Uygulama Tebliği hazırlanmış (02.05.2003 tarih ve 25096 sayılı RG) ve uygulama devam ettirilmiştir. 2003/13 No'lu Tebliğ de temelde 2002/41 nolu tebliğ ile örtüşmekle birlikte 2003 yılında dekara yapılacak DGD ödemesi 16 milyon TL'ye yükseltilmiştir.

2004/22 Nolu Tebliğ ile (13.05.2004 tarih ve 25461 sayılı Resmi Gazete) 2004 yılı uygulama esasları belirtilmiştir. 2004 yılı içinde ödeme miktarı tarımsal üretim yapılan tarım arazisi için dekar başına 16 milyon TL ödeme miktarı ve ödemeye konu olacak arazi büyüklüğünde 500 dekar üst sınır korunmuştur.

Ülke genelinde çiftçi kayıt sistemi giderek genişlemektedir. 2003 yılı verilerine göre 2.763.593 çiftçi kayıt altına alınmıştır (bkz. Çizelge 1).

Çizelge 1: DGD'nin Ülke Genelinde Uygulanmasına İlişkin Bazı Sonuçlar

Başlıca Göstergeler	2001	2002	2003
Kayıtlı Çiftçi Sayısı (Bin Kişi)	2 182,7	2 583,3	2 763,6
Kayıtlı Alan (Milyon ha)	11,6	16,2	16,7
Destekleme Miktarı (Milyon TL/Da)	10,0	13,5	16,0
Desteklenen Üst Arazi Sınırı (Da)	200	500	500
Toplam Destekleme Tutarı (Trilyon TL)	1 175,7	2 186,7	2 662,6

Kaynak: TKB., Çiftçi Kayıt Sistemi (ÇKS) Verileri, 2004.

DGD'nin ülke genelinde daha kolay yaygınlaştırılmasını sağlamak amacıyla gerekli belgelerin sağlanmasında çeşitli vergi muafiyetleri öngören yasal düzenlemeler de getirilmiştir. Vergi kanunlarında değişiklik yapan 4697 sayılı "Bazı Vergi Kanunlarında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun" ile gerek DGD, gerekse alternatif ürün ödemelerinde gerekli kayıt ve belge örnekleri için tapu harcı, eğitime katkı payı, özel işlem vergisi ve döner sermaye ücreti alınmaması hükme bağlanmıştır (10.07.2001 tarih ve 24458 sayılı RG).

Ülke genelinde çiftçi kayıt sisteminin yaygınlaştırılması için, tarımsal destekleme araçlarından bazılarında üreticilerin faydalanabilmesi için DGD uygulamaları kapsamında kayıt yaptırmış olmaları şartı aranmaktadır. Bu kapsamda, fındık üreticilerine 2002 yılı gelir kaybının telafi edilmesi amacıyla 2003/5203 sayılı BKK (05.02.2003 tarih ve 25015 sayılı RG) ile destekleme ödemesi yapılması kararlaştırılmıştır. Ancak ödeme yapılacak üreticilerin seçiminde ise 2002/41 nolu DGD uygulama Tebliği uyarınca kayıt yaptıran üreticiler olması kriter olarak belirlenmiştir. Bu kapsamda yine 2003/5514 sayılı BKK (02.05.2003 tarih ve 25096 sayılı RG) ile uygulanan mazot desteği için çiftçi kayıt sistemine dahil olma şartı konmuştur.

Aynı şekilde 2003 Yılı Şeker Pancarı Üretimi Kotalarının Daralmasıyla Oluşacak Alanlarda Alternatif Ürün Olarak Mısır, Ayçiçeği, Soya fasulyesi ve Yem Bitkisi Ekimi Yapan Üreticilere Bir Defaya Mahsus Olmak Üzere Yapılacak Telafi Edici Ödemeye Dair 28.04.2003 Tarihli ve 2003/5512 Sayılı BKK Uygulama Tebliği (2003/14) (14.05.2003 tarih ve 25108 sayılı RG) gereğince desteklemeden faydalanacak üreticilerin 2003 yılı çiftçi kayıt sistemine kayıtlı olması şartı aranmaktadır.

Bu konudaki bir başka uygulama da, 2000/467 sayılı Hayvancılığın Desteklenmesi Hakkında BKK'nın 2003/16 Nolu Uygulama Esasları Tebliği (08.06.2003 tarih ve 25132 sayılı RG) ile 2004 yılından itibaren yem bitkileri desteklemesinden faydalanacak olan üreticilere çiftçi kayıt sistemine dahil olma şartı getirilmesidir.

DGD uygulaması ile çiftçi kayıt sisteminin oluşturulması birbirinden farklı iki ayrı uygulama olmasına ve DGD'den daha önce kayıt sisteminin oluşturulması gereğine karşın çiftçilerin kayıt altına alınabilme işleminin hızlandırılabilmesi için birlikte uygulanmaktadır. DGD dışında kalan telafi edici ödemelerde de kayıtlı üretici olma kriteri kayıt sisteminin tamamlanmasında hızlandırıcı etkisi olacaktır.

3.3. Reform Sürecinde Uygulanan Politikaların Değerlendirilmesi

Tarım politikalarının reform sürecinde, fiyat, girdi, kredi, desteklerinin kaldırılması ile beraber DGD ödemelerinin toplam tarımsal destekler içindeki payı devamlı artan bir seyir izlemiştir (TKB, 2004). Çizelge 2'den izlenebildiği gibi, 2001 yılı tarım sektörüne verilen toplam destekler içerisinde DGD'nin payı %7,6 iken, 2003 yılında %74'ler seviyesine yükselmiştir. 2004 yılında ise bu oranın %70 civarında olması beklenmektedir. Fiyat desteği, teşvik primleri ve kredi desteği ise 2003 yılından sonra hemen hemen sıfırlanmıştır. Aslında girdi desteği de 2002 yılında

sıfırlanmış, fakat DGD şeklinde verilen motorin desteği dolayısıyla 2003 ve 2004 yılında yine gündeme gelmiştir. Fiyat, girdi, telafi ödemeleri ve kredi desteği yerini DGD'ye bırakmıştır.

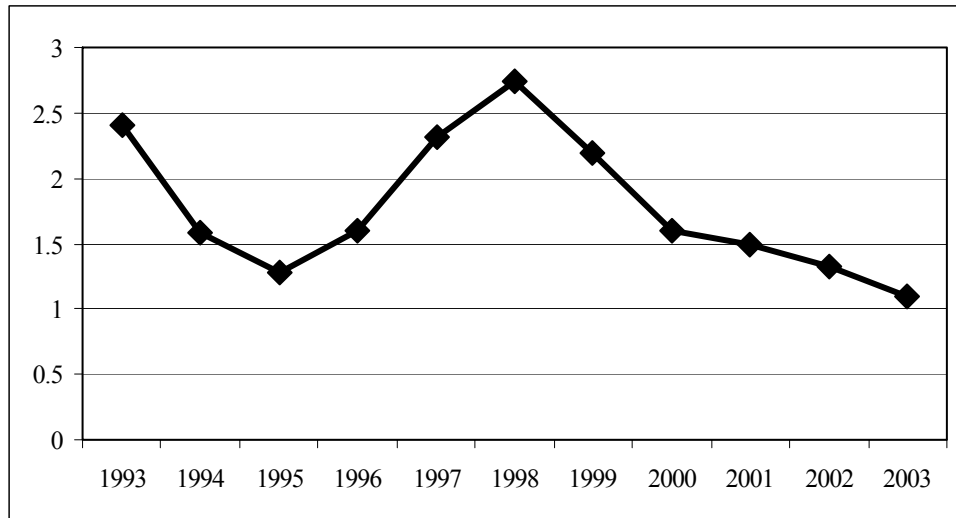
Çizelge 2: Yıllar İtibariyle Toplam Destekleme Türlerinin Dağılımı (Trilyon TL)

Destek Türleri	2000		2001		2002		2003		2004	
	TL	%	TL	%	TL	%	TL	%	TL	%
1. Fiyat Desteği	209	22,6	136	12,3	610	21,7	-	-	-	-
2. Girdi Desteği	110	11,9	93	8,4	-	-	311	11,4	332	8,8
3. Hayvancılığı Geliştirme	12	1,3	42	3,8	69	2,5	125	4,6	200	5,3
4. Teşvik Primleri	12	1,3	12	1,1	18	0,6	-	-	-	-
5. Tazminatlar	29	3,1	27	2,4	40	1,4	-	-	-	-
6. Kredi Desteği	351	37,9	336	30,4	-	-	-	-	100	2,6
7. Fark + Telafi Ödemeleri	186	20,1	343	31,0	179	6,4	262	9,6	395	10,4
8. T. Kooperatif Projeleri	18	1,9	33	3,0	22	0,8	20	0,7	89	2,4
9. Doğrudan Gelir Desteği	-	-	84	7,6	1.877	66,7	2.010	73,7	2.668	70,5
Genel Toplam (Trilyon TL)	927	100	1.106	100	2.815	100	2.728	100	3.784	100

Kaynak: Tarım ve Köyşleri Bakanlığı (TKB), 2003
Hazine Müsteşarlığı, 2003

Tarıma verilen desteklerin GSMH içindeki payları da Grafik 1'de verilmiştir. Grafikten de izlenebildiği gibi, uygulanan program dahilinde, tarıma verilen desteklerin 2003 yılı itibariyle GSMH içindeki payı %1'ler civarına inmiştir.

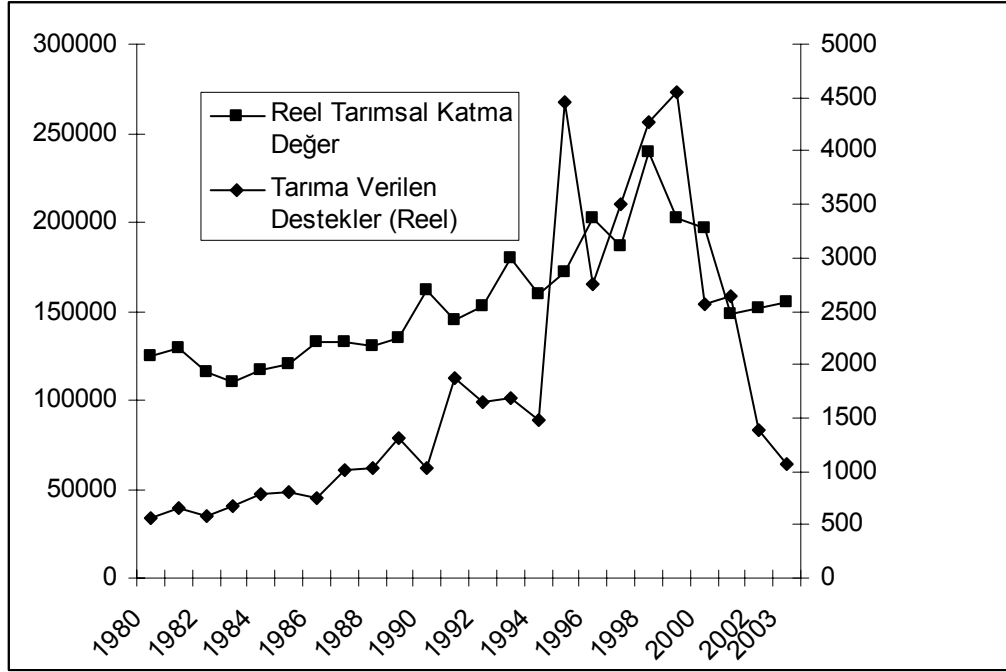
Grafik 1: 1993-2003 Yıllarında Tarıma Verilen Desteklerin GSMH İçindeki Payı (%)

Kaynak: Tarım ve Köyşleri Bakanlığı (TKB), 2004

Grafik 2'de de 1980-2003 yılları arasında tarıma verilen destek miktarı ile tarımsal katma değerde meydana gelen gelişmeler birlikte gösterilmiştir. Grafik 2'den de izlenebildiği gibi tarımsal desteklerle tarımsal katmadeğerin birlikte hareket ettiği, ancak 2001 yılından itibaren tarımsal katmadeğerde önemli bir değişiklik olmadığı görülmektedir.

Grafik 2: 1980-2003 Yılları Arasında Tarıma Verilen Destekler ve Tarımsal Katma Değerdeki Gelişmeler (Reel Fiyatlarla)*

*TEFE için 1987=100 alınmıştır

Kaynak: TKB, 2004. APK Başkanlığı Dosyaları, Ankara
DİE, İstatistik Bilgi Sistemi, 2004.

2001 yılından bu yana tarımsal destekleme alımları ile girdi sübvansiyonlarını ikame eder durumdaki DGD politikasının, Türkiye'de mevcut uygulama biçimiyle tarımsal üretimi etkileme gücü yoktur ve daha çok sosyal yardım niteliğindedir. Ayrıca, arazi üzerinden ödenen DGD ödemeleri, bölgeler arasında işletmeler arasında ve ürünler arasında bir dengesizlik yaratmaktadır. Ortalama işletme büyüklüğü daha fazla olan bölgelerdeki (İç Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri gibi) üreticiler diğer bölgelere göre işletme başına daha fazla destek almaktadır (Eraktan v.d. 2004). Bu durum zaten bozuk olan yapıyı daha da olumsuz etkilemektedir. DGD daha çok Türkiye'de Çiftçi Kayıt Sisteminin geliştirilmesine hizmet etmektedir.

Prim ödemeleri ile ilgili konular, bu dönemde prim ödeme tutarlarının giderek azalması, ikincisi ise ödemelerin bir ila üç yıl arasında gecikmeli ödenmesidir.

Alternatif ürün projesinde fındık ya da tütünle ilgili farklı sorunlar söz konusu olmakla birlikte ortak sorun, alternatif ürünlerle ilgili yan sanayi, işleme tesislerinin ya da soğuk hava depolarının yetersiz kalması ve hibe ödemelerinin gecikmesi sonucu üreticilerin güveninin sarsılmasıdır (TKB, 2004).

5. TARIM POLİTİKALARINDA YENİDEN YAPILANMAYA YÖNELİK ÖNERİLER

Ülkemiz tarım sektörünün içinde bulunduğu koşullar ve sorunlar, küreselleşme süreci ve AB'ye uyumun gereklerine bağlı olarak tarımda yeniden yapılanma zorunludur. Bu çerçevede 2000 yılında IMF desteği ve önerileriyle uygulamaya konulan ve devam edeceği beklenen ekonomik programda tarıma ilişkin olarak belirlenen ve tarımın kamu maliyesinde yarattığı yükün azaltılmasını merkez alan politikaların, yeniden gözden geçirilmesi faydalı olacaktır. Bu nedenle, öncelikli olarak tarım politikasının belirlenmesine ilişkin yeni bir kurumsal yapılanma, ardından da politika içeriklerinin yeniden belirlenmesi gerekmektedir.

Burada en önemli konu, tam üyelik açısından da bir ön koşul oluşturan Avrupa Birliği, Ortak Tarım Politikası'na uyumdur. Türkiye'de tarımsal destekleme politikalarının hatta tarıma yönelik yapısal ve kalkınma politikalarının finansmanının tek elden yürütülmesi için tarım politikaları destekleme fonu, "Ulusal Fon" adı altında tek elden yürütülmelidir. Bu amaçla, "Ulusal Fon" oluşturulmuş ve 8 Ekim 2003 yılı itibarıyla akreditasyonu tamamlanmıştır. Tarım politikalarına harcanacak bütçe kaynaklarının disipline edilmesi ve etkin kullanımı açısından FEOGA benzeri böyle bir kurumun oluşturulmasının ardından, ürün bazında OTP'ye uyum için gerekli düzenlemeler ele alınmalıdır. Bu noktada dikkate alınması gereken husus, halihazırda OTP'ye dahil ürünlerle, Türkiye'de yetiştirilen ancak, OTP kapsamında bulunmayan ürünlerin ayrı ayrı değerlendirilmesidir. Ayrıca, akılcı bir uyum programının ardından, Avrupa Birliği'nin finansal imkanlarından (proje kredileri) yararlanılmaya çalışılmalıdır. Zira, AB'nin bu konuda taahhütleri bulunmaktadır.

Reform kapsamında ağırlıklı olarak uygulanmaya başlayan ve Türkiye'deki uygulama biçimiyle DGD sistemi, mevcut tarımsal yapıyı iyileştirecek ve tarımda yaşanan sorunlara çözüm getirecek bir politika aracı olarak görülmemektedir. Mevcut şekliyle doğrudan gelir desteğinin Türkiye'nin tarımsal üretim düzeyi ve üreticinin sosyo-kültürel yapısıyla da uyumlu bir sistem olmadığı söylenebilir. Henüz üretimdeki sorunlarını çözememiş bir ülke olarak DGD uygulamasının, üretim ve kalite ile ilişkilendirilmesi gerekmektedir. Bu amaçla DGD, üretim fazlalığı veren ürünlerin kontrol edilmesinde, üretim açığı olan ürünlerde, bu ürünlerin üretiminin teşvik edilmesi için ve Türkiye tarımının en önemli hedeflerinden biri olan ekonomik işleme büyüklüğüne ulaşılmasını teşvik edecek şekilde, bir politika aracı olarak kullanılabilir. Destekleme politikalarında diğer bir alternatif, bu destekleme şeklinin DTÖ kurallarına uygun olarak, mavi kutuda yer alan garanti fiyatı ve fark ödemesine dönüştürülmesidir. Prim ödemeleri de üretimde verim ve kaliteyi artırma aracı olarak kullanılmalıdır. Türkiye'nin tam üyeliği gerçekleştiği zaman, AB tarım politikaları büyük ölçüde değişecek, desteklerin miktarı ve yöntemi yenilenecektir. Gerek bu, gerekse DTÖ tarım anlaşması nedeniyle, Türkiye'nin tarım sektörünü rekabetçi hale getirmesi gerekmektedir.

Türkiye ekonomisi yanlış belirlenen öncelikler ve politikalar nedeniyle önemli bir borç yükü altında olup, bütçe gelirlerinin çok büyük bir bölümünü faiz ödemelerine ayırmak zorunda kalmıştır. Bu bütçe yapısı içinde de tarıma ayrılan kaynakların

sektörün yapısal sorunlarını çözmesi mümkün değildir. ABD ve AB yılda 40 milyar dolar civarında bir kaynağı tarım sektörüne ayırmaktadır. Ülkemizde tarıma ayrılan kaynakların mevcut düzeyinde kalması halinde, Türkiye'nin tarım ürünlerinde de çok büyük bir pazar olması kaçınılmaz hale gelecektir. Bu nedenle bir an önce kamu maliyesi disipline edilmeli, kayıt dışı ekonomi önlenerek gelirler artırılırken, harcama reformuyla da giderler azaltılmalıdır. Böylece tarım için daha fazla kaynak ayrılabilir.

İşlevsel olarak etkin bir şekilde örgütlenmedikçe, tarım sektörünün sorunlarının kalıcı olarak çözülmesi mümkün görülmemektedir. Türkiye'de bu amaçla kurulmuş üretici birlikleri yanlış politikalar nedeniyle kendilerinden beklenen işlevleri yeterince yerine getirememiştir. Bu nedenle, üretici birliklerinin yeniden yapılandırılması amacıyla 2000 yılında başlatılan sürecin yeniden gözden geçirilerek bir an önce tamamlanması gerekmektedir. Bunların yanında, birliklerin üreticileri yönlendirebilmek açısından mala dayalı vadeli işlem piyasalarının açılmasına paralel olarak, ürün alış fiyatlarını vadeli piyasa fiyatlarını baz alarak belirlemeleri mümkün olabilecektir. Bu nedenle birliklerin vadeli piyasalar üzerinde önemle durmaları ve bu piyasaların sağlayacağı risk yönetimi imkanlarını kullanmaları gerekmektedir.

Gelişmiş tarım yapısına sahip ülkelerin tümünde, tarım envanteri bulunmaktadır. Ayrıca, üretici bazında kayıt sistemi yerleştirilmiştir. Böylece sektördeki gelişmeler yakından takip edilmekte, yönlendirme sağlıklı verilere dayalı olarak gerçekleştirilmektedir. Bu amaçla Çiftçi Kayıt Sisteminin geliştirilerek AB mevzuat uyumu kapsamında çiftçi muhasebe bilgi ağı (FADN) ve arazi kayıt, çiftçi kayıt, hayvan kimlik sistemini tek başlıkta toplayan Entegre İdare ve Kontrol Sistemi (IACS) ile entegrasyonunun mutlaka sağlanması gerekmektedir. Bu şekilde OTP ile uyumlu olacak destekleme politikalarının uygulanması kolaylaşacaktır.

Uluslararası ticarete artan yeni korumacılığın yaratacağı sorunları gidermek için tarım ürünlerinde "ürün sertifikası" uygulaması başlatılmalıdır. Ürün sertifikasında iki önemli nokta yer almalıdır. Bunlar; kalite standardı ve sağlık standardıdır. Burada esas sorun, sertifikaları verecek kurumsal yapının oluşturulmasıdır. Bunun için Tarım Bakanlığının il ve ilçe teşkilatlarında sorumlu birimler oluşturulmalıdır.

Türkiye'de tarımsal girdilerin yeterince bilinçli kullanılmaması, bir taraftan kaynak israfına, diğer taraftan da ürünlerin kalitesinin düşmesine neden olmaktadır. Bu sorun özellikle, tarımsal ilaç ve gübre kullanımında kendini göstermektedir. Bu nedenle, tarımsal ilaçların reçete ile satılması yoluna gidilmelidir. Üreticilerin çoğunluğu, toprak tahlili yaptırmadan gübre kullanmaktadır. Bu durum üreticinin bilinç düzeyi kadar, ilgili kamu kurumlarının imkanlarının kısıtlı olmasıyla da ilgilidir. Ancak, koşullar ne olursa olsun, doğru ve gereken miktarda gübrenin kullanılması, hem üretimin artması, hem de gereksiz gübre kullanımının azaltılması yoluyla ekonomiye önemli katkı yapacaktır.

Hayvancılık üretimine yönelik destekleme politikaları, ıslah, hayvan beslenmesi ve hayvan sağlığına yönelik teşviklerle hayvancılık teknolojisinin

geliştirilmesi yanında, kırsal kesimdeki çiftçi ailelerinin gelir ve geçim olanakları yaratılmasını esas almalıdır.

Türkiye’de organik tarım için önemli bir potansiyel bulunmaktadır. Bu potansiyelin etkin kullanılması ve gerçekleştirilen üretimin sertifikalandırılarak pazarlanabilmesi için, organize sanayi bölgeleri benzeri bir yapılanmaya gidilmesi faydalı olacaktır. Böylece hem üretimin daha bilinçli yapılması hem de üretim bölgelerinde homojenliğin sağlanması mümkün olabilecektir.

Tarımsal ürünlerin arz ve talebinde önemli dalgalanmalar olabilmekte, buna bağlı olarak da bazen arz yetersizlikleri, bazen de arz fazlalıkları ortaya çıkmaktadır. Bu durum, ne yazık ki yıllardır devam ettiği halde bir çözüm bulunamamakta, üretim planlaması gerçekleştirilememektedir. Oysa, sözleşmeli üretim, tarım piyasa güçlerinin (üretici ve alıcılar) planlamayı devlet müdahalesi olmadan gerçekleştirmesine olanak vermektedir. Bu uygulamanın yaygınlaştırılması ölçüsünde üretim planlaması da gerçekleştirilmiş olacaktır. Dolayısıyla sözleşmeli tarım konusu tarım politikalarının gündeminde en önemli maddelerden biri olmak durumundadır.

Dünyada tarım ürünleri pazarlamasında önemli yenilikler yaşanmaktadır. Bu yenilikler pazarlanan ürünlerin nitelikleri yanında pazarlama sistemlerinde de görülmektedir. Dünya genelinde büyük ölçüde kabul gören ve özellikle işlenmiş tarım ürünleri pazarlama sistemlerinde bir devrim niteliği taşıyan Tedarik Zinciri Yönetiminin (Supply Chain Management) ülkemiz tarım ve işlenmiş tarım ürünlerinin iç ve dış piyasaya sunulmasında kullanılması gerekmektedir.

KAYNAKLAR

Abay C. v.d. 1995, “Planlı Dönemde Tarım Politikaları”, *Türkiye Ziraat Mühendisliği IV. Teknik Kongresi 9-13 Ocak 1995*, T.C. Ziraat Bankası Kültür Yayınları No:26, Ankara, s.47-61.

Eraktan, G., 2001. Tarım Politikası Temelleri ve Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikası. Uzel Yayınları, İstanbul.

Eraktan, G., C. Abay, B. Miran, E.Olhan, 2004, Türk Tarımında Doğrudan Gelir Desteği Uygulamasının Sonuçları Üzerine Bir Araştırma, İstanbul Ticaret Odası, (Basım aşamasında), İstanbul.

DiE, (2004), İstatistik Bilgi Sistemi, Ankara.

Hazine Müsteşarlığı., Tarım Reformu Uygulama Projesi A-Bileşeni, İşlevsel İnceleme Raporu Hakkındaki “Bağımsız Denetçi Görüş Mektubu”, Hazine Kontrolörleri Kurulu, Ankara, 2003,

Hazine Müsteşarlığı., Tarımsal Destekler Raporu, Ankara, 2004.

IBRD., Agricultural Reform Implementation Project (ARIP), 2001, www.worldbank.org.

Mert, M. 2004. Türkiye’de Tarım Ürünleri İhracatında Değişme Eğilimleri ve Bunları Etkileyen Nedenler, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü. Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi. Ankara.

Sayın,C. 2003. Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikaları. Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği. Ankara.

TKB, 2004. APK Başkanlığı Dosyaları, Ankara

TKB., 2004, Çiftçi Kayıt Sistemi (ÇKS) Verileri, Ankara

TKB, 2004 II. Tarım Şurası, Tarımsal Girdi Ve Destekler, Tarımsal Destekler Alt Komisyon Raporu, Ankara

Türkekul, B. 2004. Türkiye’de Makroekonomik Değişkenlerin Tarım Sektörüne Kısa ve Uzun Dönem Etkileri Üzerine Bir Araştırma, Yayınlanmamış Doktora Tezi, E.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, İzmir.

Yeni, R. ve C.Ö. Dölekoğlu. 2003. Tarımsal Destekleme Politikasında Süreçler ve Üretici Transferleri. Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü Yayın No:98. Ankara.

ZMO 2004. “Basın Açıklaması”(21.5.2004)

<http://www.zmo.org.tr/odamiz/bizden.php?kod=1104> (11.08.2004).